

GEVANGENISSEN IN OORLOGSTIJD



* * *

Ralf Futselaar
Gevangenen in
oorlogstijd
1940-1945

Boom – Amsterdam



Foto omslag: Martien Uiterweerd
Omslagontwerp: Titus Schulz, Arnhem
Vormgeving binnenwerk: Steven Boland, Amsterdam

© 2015 Ralf Futselaar

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789089536600

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

* * *

INHOUD

Voorwoord	7
Inleiding	II
HOOFDSTUK 1 1940	43
HOOFDSTUK 2 1941	69
HOOFDSTUK 3 1942	95
HOOFDSTUK 4 1943	129
HOOFDSTUK 5 1944	167
HOOFDSTUK 6 1945	203
HOOFDSTUK 7 Na 1945	231
HOOFDSTUK 8 Goed, fout of grijs?	239
Verantwoording	247
Noten	253
Geraadpleegde literatuur	266
Geraadpleegde archieven	271



* * *

VOORWOORD

Dit boek is tot stand gekomen dankzij subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), het ministerie van Veiligheid en Justitie en het Nationaal Gevangenis­museum. Het onderzoek is uitgevoerd binnen het NWO-programma *Dynamiek van de Herinnering*. De eerste helft van het onderzoek is uitgevoerd door Anna Tijsseling.

De grootste hulp bij het schrijven van dit boek kwam, hoe kan het ook anders, van Anna, die mij een schat aan informatie en aantekeningen naliet. Ook de bijdrage van elk van de subsidiegevers, en van de organisatoren van het programma, mag niet onvermeld blijven. Lenny Vos van NWO en de beide programmaleiders Frank van Vree en Rob van der Laarse hebben het project kritisch gevolgd en geholpen diverse praktische problemen uit de wereld te helpen. De beide ‘maatschappelijke partners’, het ministerie en het museum, hebben eveneens in belangrijke mate aan de totstandkoming bijgedragen.

Vanuit het ministerie van Veiligheid en Justitie heb ik veel en belangrijke hulp mogen ontvangen. Arie van der Hurk, Annelies Jorna, Ton Daans en Mark van Koppen hebben het manuscript gelezen en uitgebreid becommentarieerd. Hun jarenlange ervaring in het gevangeniswezen en de aandacht waarmee ze de tekst hebben gelezen, hebben mij voor ettelijke kardinale blunders behoed. Overigens bleef de hulp niet



tot de huidige medewerkers van het ministerie beperkt. Hun oud-collega's Jos Verhagen en Dineke Mulock-Houwer hebben het manuscript eveneens doorgenomen, waardevolle adviezen gegeven en fouten en foutjes opgemerkt.

Speciale dank ben ik verschuldigd aan John Luijendijk en zijn medewerkers bij het Centraal Archief van het gevangeniswezen in Ypenburg. Om vooralsnog onduidelijke redenen zijn eerder deze eeuw belangrijke historische archieven bij het Centraal Archief beland en daarmee onttrokken aan het blikveld van historisch onderzoekers. Ingrid de Zwarte en ik werden zeer hartelijk op het Centraal Archief ontvangen en John heeft zich waar mogelijk ingespannen om dit onderzoek tot een succes te maken. Tot mijn vreugde worden de betreffende archieven, mede door de inspanningen van John, weer terugplaatst bij de archiefinstellingen waar ze thuishoren.

Ook het gevangenis museum bleek meer te zijn, en te willen zijn, dan alleen een geldschietter. Mariëlle Kooij, Inge van de Graaf, Marjolein Bos en Peter Sluiter lazen en dachten waar mogelijk mee. Zij brachten mij bovendien in contact met de vrijwilligers die bij het museum werken, van wie velen in de jaren '40 in Veenhuizen zijn opgegroeid. Zoals verderop in dit boek nader aan de orde komt is de geschiedenis van Veenhuizen tijdens de Tweede Wereldoorlog problematisch en gruwelijk. Hoewel ik zeker niet uitsluitend goed nieuws kwam brengen, hebben zij ruimhartig uit hun geheugen geput om mij bij dit onderzoek van dienst te zijn.

Eveneens van groot belang voor mijn inzicht in de situatie in Veenhuizen is het werk van Henriette van Dijk geweest. Zij nam bovendien de moeite mij uitgebreid telefonisch te woord te staan en mij in haar kennis te laten delen. In het Drents archief mocht ik mij, naast de efficiënte en gewaarde hulp van de studiezaalmedewerkers, verheugen in de adviezen van Henk Luning, die me zowel inhoudelijke informatie als een geheel eigen kijk op het reilen en zeilen van het Asser Archief, en op de Drentse *Geschichtsbewältigung* in het alge-

VOORWOORD

meen, verschaft. Helen Grevers leverde belangrijke kennis en anekdotes over de internering van NSB'ers. Bas Kortholt van het Herinneringscentrum Westerbork vond, scande en mailde stukken uit het Westerborkarchief. Marcel Verburg, min of meer de huishistoricus van het ministerie van Justitie, droeg bij door zijn enthousiasme voor dit project, door de cruciale informatie die hij soms wist aan te dragen, en door een aantal even onbewezen als prachtige verhalen, die ik helaas niet voor dit boek heb kunnen gebruiken.

Bij het doen van dit onderzoek werd ik bijgestaan door Ingrid de Zwarte, eerst als stagiair, later als onderzoeksassistent en uiteindelijk als meezeer. Haar bijdrage aan dit boek gaat de verwachtingen die men redelijkerwijs van stagiaires of assistenten mag hebben ver te boven en het is geen overdrijving te stellen dat ik het project zonder haar hulp nooit tot een goed einde had kunnen brengen. Dat zij nu, ook formeel, een collega is, doet mij bijzonder genoeg. Ik hoop dat ik als haar copromotor een even nuttige bijdrage aan haar proefschrift zal kunnen leveren als zij aan dit boek.

Kowloon, Hong Kong, mei 2015



* * *

INLEIDING

Op 26 april 1945 arriveert een delegatie van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) aan de poort van de strafgevangenis aan de Hereweg in Groningen. De stad is tien dagen eerder na zware gevechten door de Canadese Fusiliers Mont-Royal bevrijd, maar rond Delfzijl en elders in de provincie wordt nog flink gevochten. De gevangenis heeft in de vuurlinie gelegen en is veertien keer door granaatvuur getroffen; er is geen enkele ruit meer heel. De BS is op zoek naar de directeur van de gevangenis, de NSB'er Van der Meulen. Deze verzet zich niet als hij in zijn kantoor wordt gearresteerd en opgesloten in een van de cellen. Zijn rechterhand, Stavenuiter, tot dan hoofd van het naastgelegen huis van bewaring, neemt zijn taken voorlopig over.¹

De gevangenis aan de Hereweg staat er vandaag de dag nog. Sinds 1951 is er een tbs-kliniek gevestigd, die tegenwoordig officieel 'Forensisch Psychiatrisch Centrum Dr. S. van Mesdag' heet. De voorgevel heeft bij alle naamsveranderingen weinig van zijn grimmige uitstraling verloren. Het kasteelachtige bouwwerk stamt uit de jaren 1880, een periode waarin op veel plaatsen in Nederland moderne, zogeheten cellulaire gevangenissen werden gebouwd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog, de periode die in dit boek centraal staat, was al decennia duidelijk dat deze cellulaire gevangenissen, gesticht in de hoop criminelen te 'genezen' door hen in volstreekte eenzaamheid op te



sluiten, vooral een desastreus effect hadden op hun geestelijke en lichamelijke gezondheid, maar de gebouwen waren zowel duur geweest als duurzaam gebleken en Nederland hield daarom hardnekkig vast aan het cellulaire stelsel. Het land stond vol negentiende-eeuwse, cellulaire gevangenis, meestal ontworpen door de rijksbouwmeesters Metzelaar senior en junior, de een nog dreigender, duisterder en pompeuzer dan de ander.² De meeste van die gebouwen hebben de tand des tijds doorstaan. Veel zijn, net als de oude Groningse strafgevangenis, zelfs nog steeds als gevangenis of kliniek in gebruik, een aantal staat sinds kort leeg.

De fysieke duurzaamheid van gevangenisgebouwen, en het werkelijke of veronderstelde gevaar dat uitgaat van de gedetineerden die er opgesloten zitten, maken dat gevangenis zelden geëvacueerd worden of werden. Wanneer het oorlogsgeweld nabijkwam, zoals bij de bevrijding van Groningen, bleven gevangenen in hun cel en het gevangenispersoneel op zijn post, ook als de granaten hun om de oren vlogen. Gedetineerden vrijlaten was uit den boze. Schuilkelders waren niet beschikbaar. Slechts in enkele gevallen, zoals tijdens het bombardement op Rotterdam, zijn in Nederland gevangenen vanwege evident en acuut levensgevaar vrijgelaten, zij het pas nadat meerdere gevangenen en personeelsleden om het leven waren gekomen door een vlotreffter op een vleugel van de gevangenis.³ Het illustreert een even harde als eenvoudige realiteit van het gevangenisleven; gevangenen hebben geen, en gevangenispersoneel doorgaans weinig, andere mogelijkheden dan te blijven waar ze zijn. Ook als het oorlog is.

Een dag na het bombardement op Rotterdam capituleerde Nederland op gezag van opperbevelhebber generaal Winkelman. Afgezien van de gevangenen die zich in betrekkelijke vrijheid tussen de ruïnes van Rotterdam bevonden, veranderde er voor de meeste gevangenen in Nederlandse strafinstellingen op die dag maar weinig. Pas na verloop van tijd zou het eten steeds schaarser en slechter worden, koffie en tabak gaandeweg ver-

dwijnen, en zou vooral het aantal gevangenen in de instellingen flink toenemen. Bibliotheekboeken die, om wat voor reden dan ook, gevaarlijk werden geacht voor een gezonde, nationaal-socialistische wereldvisie, werden op last van de bezetter verwijderd. Lakens werden schaars, gevangenskleding ook; veel gevangenen mochten in de latere oorlogsjaren bij het luchten in de winter hun eigen jas over hun gevangenisuniform dragen. Afgezien van de verslechtering van hun toch al schrale levensomstandigheden, zal voor de meeste gevangenen, en zeker voor de langgestraften onder hen, van de oorlog die buiten de muren woedde de eerste maanden weinig te merken zijn geweest.

Dat gold niet voor het personeel van de gevangenis: bewaarders, gevangenisartsen, directeuren, administratieve krachten, maar ook de vrijwilligers en andere relatieve buitenstaanders die bijvoorbeeld via de reclassering als celbezoeker, of als godsdienstonderwijzer bij het gevangeniswezen betrokken waren. Zij begaven zich immers dagelijks op straat en werden net zozeer als andere Nederlanders met de oorlog en de directe gevolgen daarvan geconfronteerd. Daar bleef het niet bij. Door hun werk waren zij na mei 1940 vrijwel zonder uitzondering gedwongen zich in zekere mate dienstbaar te maken aan de Duitse autoriteiten, of, indien ze dit wilden voorkomen, ontslag te nemen en hun werkzaamheden te staken. Hoewel de laatste mogelijkheid in theorie natuurlijk bestond, lijkt vrijwel niemand binnen het Nederlandse gevangeniswezen serieus overwogen te hebben op te stappen. Directeuren en gevangenisbewaarders bleven op hun post en zouden de gehele bezetting doorwerken. Zij werden daarmee allemaal onderdeel van het repressieve apparaat van de bezetter.

Hoewel Nederlandse gevangenis door Duitse instanties gebruikt werden, zat het overgrote deel van de gevangenen ook tijdens de oorlogsjaren vast op gezag van Nederlandse rechters en officieren van Justitie en op grond van het Nederlandse Wetboek van Strafrecht. Ten aanzien van deze groep gedetineerden, die tijdens de bezetting snel groeide, was de

positie van het personeel niet problematisch. Het belang van de Nederlandse bevolking werd gediend door deze gevangenen vast te houden, of in ieder geval niet minder dan voor mei 1940 het geval was geweest. Bovendien waren de gevangenen op hun beurt beter af met, dan zonder het (Nederlandse) gevangenispersoneel. Naast reguliere, Nederlandse gevangenen, kwamen echter steeds vaker andere gevangenen de instellingen binnen. Voor organisaties als de Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (SD) waren Nederlandse gevangenen van groot belang, omdat ze deze in de gelegenheid stelden gevangenen snel, binnen het stedelijk gebied, en zo nodig in isolatie op te sluiten. Hoewel hun gevangenen zelden langer dan enkele weken in reguliere gevangenen of huizen van bewaring verbleven, vormden deze instellingen wel degelijk een cruciale schakel in de keten die vaak naar een kamp of tuchthuis in Nederland of Duitsland voerde, en in een aantal gevallen tot het vuurpeloton.

Het personeel van Nederlandse gevangenen had zich zowel tot de bezetter als tot deze nieuwe groepen gevangenen te verhouden. Dat konden politieke gevangenen zijn, maar ook joodse burgers die waren opgepakt om gedeporteerd te worden, groepen dwangarbeiders op doorreis en andere niet-criminele burgers die om wat voor reden dan ook door de bezetter bij de gevangenispoort waren afgeleverd. Deze niet-reguliere gevangenen werden meestal gescheiden van de normale gevangenen opgesloten, maar werden wel grotendeels door dezelfde bewaarders bewaakt en verzorgd. Alle Nederlandse gevangenen en huizen van bewaring werden, sommige stelselmatig, sommige incidenteel, gebruikt door de bezetter. Vrijwel alle medewerkers van die instellingen zijn dan ook met deze gevangenen in aanraking gekomen. Moesten zij zich houden aan de instructies van de bezetter inzake de behandeling van deze gevangenen, of juist niet? Een groot deel van het gevangenispersoneel lijkt gekozen te hebben voor kleinschalig en voorzichtig, maar taai verzet.

INLEIDING

Dat gold, zo bleek enige weken na de bevrijding, ook voor de Groningse directeur Van der Meulen, die zo plotseling van gevangenisdirecteur tot gevangene was gedegradeerd. Hoewel NSB'er, bleek hij in zeker 26 gevallen verzetsmensen in de Groningse gevangenis en het huis van bewaring te hebben beschermd of zelfs gered. Enige tijd nadat zijn bewaring in de cel was omgezet in huisarrest in zijn tegen de gevangenismuur gebouwde directeurswoning, werd hij van rechtsvervolging ontslagen en in zijn pensioenrechten hersteld.

In dit boek wordt de geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen tijdens de Duitse bezetting nader onderzocht. Daarbij gaat de aandacht niet alleen uit naar het moeilijke vraagstuk van collaboratie en verzet, en de positie van het gevangenispersoneel daarin, maar ook naar de veranderingen die het gevangeniswezen in deze periode doormaakte en die van grote invloed zouden zijn op de naoorlogse strafpraktijk. De oorlog was een dynamische periode voor gevangenis en huizen van bewaring, waarin de veranderingen elkaar snel opvolgden. Dat kwam deels doordat meer en andere gevangenen werden ingesloten dan daarvoor, maar ook doordat een aantal hervormingen, die al voor de oorlog op til waren, tijdens de bezetting versneld werden doorgevoerd. Tevens was de druk op instellingen, personeel en gevangenen tijdens de bezetting groot. De bezetting eindigde met een in sommige opzichten moderner, maar vooral met een uitgewoond en uitgeput gevangeniswezen. Na de oorlog zou een periode van verdergaande, en vergaande, hervorming beginnen. Daar was het toen overigens ook hoog tijd voor.

HET CELLULAIRE LAND

Vooroorlogse Nederlandse gevangenis en huizen hebben een slechte pers. De criminoloog Herman Franke besteedde in zijn standaardwerk *De macht van het lijden*, over de geschiede-

nis van het Nederlandse gevangeniswezen, veel aandacht aan het enorme leed dat gedetineerden, vaak tientallen jaren lang, werd aangedaan in de cellulaire gevangenis. Pas na de oorlog vond volgens Franke een ommekeer plaats, waardoor het lot van gedetineerden verbeterde. De analyse van Franke komt sterk overeen met het beeld dat veel gevangenshervormers uit de wederopbouwjaren van zichzelf hadden. Zij zagen het vooroorlogse gevangeniswezen als een barbaars relict uit de negentiende eeuw en beschouwden hervorming van het gevangeniswezen uitdrukkelijk als een onderdeel van de (weder)opbouw van een democratische rechtstaat.

Gevangenshervorming was in naoorlogs Nederland bovendien een vanzelfsprekende taak voor die politieke tegenstanders van het nazisme die zelf tijdens de oorlog gevangen hadden gezeten, in ieder geval volgens henzelf. *Expogé*, de organisatie van ex-politieke gevangenen, sprak zich na de bevrijding dan ook expliciet uit voor gevangenshervorming, en in het parlement haalden critici van het gevangeniswezen de oorlogservaringen van verzetsmensen aan om hun pleidooien voor hervorming kracht bij te zetten.⁴ De regering stelde een commissie in, de commissie-Fick, die in 1947 met een rapport over het Nederlandse gevangeniswezen kwam. Uit dit rapport rijst vooral het beeld op van een draconisch, achterhaald en rigide gevangenisstelsel, dat dringend aan drastische hervorming toe was. De commissie kreeg grotendeels haar zin. De Beginselwet gevangeniswezen uit 1951, effectief vanaf 1953, wordt dan ook vaak gezien als een waterscheiding, als het moment waarop het moderne, humane gevangeniswezen ontstond en de barbaarse praktijken die daarvoor gangbaar waren geweest ten grave werden gedragen. Het moderne, naoorlogse Nederland kreeg een modern gevangenisstelsel.⁵

Geheel onjuist is dit beeld niet. Nederland had zoals gezegd in de negentiende eeuw fors geïnvesteerd in zijn penitentiaire infrastructuur, en had zich daarbij gebaseerd op opvattingen die op dat moment zeer in de mode waren geweest, maar die

al snel gevaarlijke flauwekul waren gebleken. Onder het banier van de medemenselijkheid, ook toen, had Nederland gekozen voor het cellulaire stelsel; een systeem van gevangenschap dat stoelde op een rotsvast geloof in de heilzame werking van eenzame opsluiting. De komst van de cellulaire gevangnissen was een klinkende overwinning geweest van de voorstanders van zogenaamde isolatiestrafpen op de voorstanders van lijf- en doodstraffen. Vergelijkbare ontwikkelingen vonden in dezelfde periode in veel andere Europese landen plaats. Lijfstraffen zoals brandmerken en geselen waren in het midden van de negentiende eeuw in Nederland overigens al afgeschaft en in 1860 werd de 27-jarige moordenaar Johannes Nathan als laatste Nederlander in vredestijd geëxecuteerd. Tien jaar later verdween de doodstraf (eveneens alleen in vredestijd) ook uit het Wetboek van Strafrecht. Openbare pijniging, verminking en executies werden niet langer beschaafd geacht. Na eeuwen openbare vernederingen en foltering en was de criminaliteit immers niet uitgebannen. Afschrikken was uit. Verbeteren was in de tweede helft van de negentiende eeuw zeer in de mode.⁶

Het idee dat het verbeteren van misdadigers het best kon gebeuren door hen in volstreekte eenzaamheid op te sluiten was overgewaaid uit de Verenigde Staten. In de gevangenis van Philadelphia waren, zo meenden de voorstanders van het cellulaire stelsel, uitstekende resultaten bereikt met de eenzame opsluiting van criminelen. Door hen geheel van hun lotgenoten te isoleren en op zichzelf terug te werpen, zouden criminelen uiteindelijk tot inkeer komen en als herboren, berouwvolle maar moreel rechtschapen mensen in de samenleving terugkeren. Dat de resultaten in Philadelphia, en in andere vooruitstrevende gevangnissen, lang niet zo goed waren als de moderniseerders wilden (doen) geloven, leek nauwelijks invloed op de discussie te hebben. Door hun tegenstrevers stelselmatig als barbaarse, achterlijke sadisten af te schilderen, en door de berichten over krankzinnigheid, ziekte en zelfmoord van gevangenen in cellulaire gevangnissen te negeren of te

bagatelliseren, kregen zij de overhand in de discussie. Vanaf de jaren 1840 werd in Nederland met eenzame opsluiting geëxperimenteerd. In 1850 werd de eerste cellulaire gevangenis in gebruik genomen, aan de Weteringschans in Amsterdam.

Dat de voorstanders van eenzame opsluiting zo succesvol waren, was zeker ten dele te danken aan het feit dat in de optiek van veel negentiende-eeuwse Nederlanders (en Amerikanen) een afgezonderde gevangene in letterlijke zin niet alleen was. Ieder mens verkeerde immers te allen tijde in het gezelschap van God. De verwachting dat 'slechte' mensen, wanneer ze eenmaal afgesneden waren van verderfelijke invloeden van hun omgeving en weinig andere prikkels zouden krijgen, meer open zouden staan voor het directe, persoonlijke contact met de Schepper, verschaftte het cellulaire stelsel een soort religieus cachet dat bijvoorbeeld een publieke geseling (ondanks Bijbels precedent) miste. Om de spirituele catharsis te bespoedigen werden in gevangenis en bovendien zogenaamde hokjeskerken ingericht, waarin de gevangenen, staand en gescheiden, in een houten staketsel werden ingesloten. Kijkopeningen in het bouwwerk maakten het mogelijk de predikant te zien, maar de gevangenen bleven voor elkaar onzichtbaar.⁷

De medegevangenen werden namelijk beschouwd als een groot gevaar voor de zedelijke en religieuze ontwikkeling van de gevangene. Een van de doelstellingen van het cellulaire stelsel was immers om de gedetineerde te verwijderen uit het milieu waarin hij of zij tot zijn misdadige gedrag was gekomen. Een criminelere milieu dan het gezelschap van andere gedetineerden was nauwelijks denkbaar en het lag zo bezien redelijk voor de hand om gedetineerden van elkaar te scheiden. Dat was overigens niet de enige reden. De gezamenlijke opsluiting, die tot halverwege de negentiende eeuw gangbaar was geweest, had geregeld geleid tot geweld en andere onderlinge problemen, waaronder de door gevangenisautoriteiten gevreesde, maar moeilijk te bestrijden seksuele contacten tussen gevangenen. Door gevangenen te isoleren werden die

problemen eenvoudig opgelost, hoewel zelfverwonding en de als zeer schadelijk beschouwde zelfbevrediging in de praktijk onuitroeibaar bleken.⁸

De isolatie van gevangenen ging echter veel verder dan het vermijden van intiem contact. Werkelijk iedere vorm van contact tussen gevangenen werd in het cellulaire systeem bestreden. Analooq aan de hokjeskerk werden gevangenen bij het vervoer door de gangen voorzien van een zogenaamde celkap, die hen onherkenbaar maakte voor hun lotgenoten. In theorie hadden gevangenen, ook na jarenlange gevangenschap, geen benul wie er in dezelfde periode nog meer in de gevangenis hadden gezeten. Fick, de grote gevangenisvormer, had na de oorlog geen goed woord over voor deze praktijken, die hij bovendien nauwelijks effectief achtte:

De bewaarders (...) hadden tot hoofdtaak angstvallig te waken voor iedere poging tot verboden verstandhouding en verstoring der orde door fluiten of zingen. De recidivisten lachten daarom en wisten, met haast onfeilbare zekerheid, het gunstigste ogenblik te kiezen om door middel van hun klopsignalen-systeem elkander allerlei nieuwtjes te seinen.

Wel hadden zij eerbied voor de drastische wijze, waarop ernstige overtredingen van de reglementen werden gestraft, waarbij een kwistig gebruik van het cachot (strafcel), boeien, dwangpak en andere dwangmiddelen werd gemaakt.⁹

Overigens werd in de jaren '30 lang niet overal meer zo strikt aan het cellulaire stelsel vastgehouden en was het stelsel ook al enigszins controversieel.¹⁰ In de Rijkswerkinrichting in Veenhuizen, aanvankelijk opgericht om landlopers op te vangen maar steeds meer gebruikt voor (lichte) criminelen, was juist gezamenlijke arbeid het devies.¹¹ Ook andere instellingen, zo-

als de jongensgevangenis in Zutphen, kenden al gemeenschappelijke arbeid.¹² De Bijzondere Strafgevangenis in Leeuwarden kende een regime van dagelijkse gemeenschappelijke arbeid na afloop van een, aanvankelijk vaak jarenlange, beginperiode van eenzame opsluiting.¹³ In deze instellingen kenden gevangenen elkaar vanzelfsprekend goed.

De opkomst van gezamenlijke arbeid, luchten en in voorkomende gevallen groepsgewijze gymnastiek in Nederlandse gevangenissen was deels het gevolg van de teleurstellende effecten van het cellulaire stelsel. Niet alleen kwamen gevangenen vaak geestelijk en lichamelijk gebroken uit de gevangenis, ze waren bovendien vaak al snel weer terug; de recidive was hoog. Een andere reden voor de opkomst van gezamenlijke arbeid was ideologisch. Werk, en vooral zwaar, lichamelijk werk, had tegen het midden van de twintigste eeuw isolatie en religieuze vervoering ruimschoots verdrongen als mythisch wondermiddel tegen misdadigheid. Dit bleek niet alleen uit het feit dat zowel gevangenisdirecties als hun ambtelijke bazen prioriteit aan arbeid gaven, maar ook uit het feit dat in veel gevangenisarchieven brieven te vinden zijn van de wanhopige ouders van gedetineerden, die vragen of hun zoon niet overgeplaatst kan worden naar de Rijkswerkinrichting in Veenhuizen, om een gezond lesje vlijt en arbeidstucht te krijgen, in plaats van de geestdodende sleur van de cel.¹⁴ Verveling en isolatie werden niet langer gezien als middelen tot spiritueel ontwaken, maar juist als ondermijnend voor het karakter en de goede zeden.

Hoewel het cellulaire stelsel aan populariteit had ingeboet en op veel plaatsen de scherpste kantjes van de isolatie enigszins waren verzacht, was het Nederlandse gevangeniswezen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog nog zeer overwegend cellulair. Contact tussen gevangenen werd in de meeste instellingen nog steeds geminimaliseerd, gevangenen werden met een celkap voor hun gezicht door de gevangenis geleid en de hokjeskerken deden in de meeste instellingen nog

gewoon dienst. Dat de ideologie achter het stelsel al jaren achterhaald was, deed klaarblijkelijk niet echt ter zake; in cellulaire gevangenis en heerste nu eenmaal een cellulair regime.

De achilleshiel van het systeem, zo zou na mei 1940 blijken, was niet het enorme leed dat de gevangenen werd aangedaan of de schrikbarende recidivecijfers, maar dat de grote, klassieke gevangenis moeilijk hun capaciteit konden uitbreiden als het aantal gedetineerden sterk toenam. Dat bleek voor het eerst in 1918, toen de criminaliteit bloeide als gevolg van de moeilijke economische omstandigheden meteen na de Eerste Wereldoorlog. Door de grote toestroom van gedetineerden waren ernstige capaciteitsproblemen ontstaan, die opgelost werden door gevangenen samen op cel te plaatsen.¹⁵ Daarmee was het cellulaire stelsel in feite opgeschort – een meermanscel maakt eenzame opsluiting immers per definitie onmogelijk.

Tijdens de Duitse bezetting, en zeker na 1942, kampten Nederlandse gevangenis met een nog veel ernstiger overbevolking en was dezelfde maatregel onvermijdelijk. Duitse organisaties in Nederland maakten zoals gezegd gebruik van Nederlandse gevangenis om hun werkelijke en vermeende tegenstanders tijdelijk op te sluiten en, in onder meer Utrecht en Groningen, als militaire gevangenis voor hun eigen soldaten. Wat grote druk zette op de organisatie en infrastructuur van het Nederlandse gevangeniswezen was echter niet de relatief kleine groep mensen die op last van de Duitse autoriteiten werd opgesloten, maar de sterk gegroeide toestroom van Nederlandse criminelen die door Nederlandse rechters waren veroordeeld. Zowel het afschaffen van de voorwaardelijke gevangenisstraf, overigens ook op last van de Duitse autoriteiten, als de sterk toegenomen criminaliteit in de oorlogsjaren, hadden de bevolking van gevangenis doen exploderen. Op zo veel mannen, en ook steeds meer vrouwen, waren Nederlandse gevangenis niet berekend.

Na de bevrijding nam de overbevolking bovendien aanvankelijk niet af, maar eerder toe, omdat gevangenis en hui-

zen van bewaring werden overspoeld met NSB'ers en andere 'politiek onbetrouwbare' Nederlanders. In dit boek zal aan deze episode, die recentelijk vrij uitgebreid door anderen is beschreven, niet veel aandacht worden geschonken, maar het is nuttig op te merken dat de jaren '40, ook na de bevrijding, een decennium waren waarin penitentiaire instellingen in Nederland onder druk van een enorme overbevolking stonden en waarin veel gevangenen op grond van politieke delicten werden vastgehouden.¹⁶

Onder deze omstandigheden was, net als in 1918, het cellulaire stelsel niet vol te houden. Om de massa gedetineerden te huisvesten was de invoering van meermanscellen onvermijdelijk. In tegenstelling tot in 1918, zou het afscheid van het strikt cellulaire systeem ditmaal definitief blijken; tegen de tijd dat het aantal gedetineerden afnam, trad de nieuwe Beginselwet al snel in werking. De ondergang van het cellulaire stelsel en de opkomst van resocialisatie als ideaal in het Nederlandse strafrecht, vormen het eerste hoofdthema dat in dit boek aan de orde zal komen. De oorlogsjaren waren op deze verandering namelijk van grote invloed – maar op een heel andere manier dan Herman Franke en andere gevangenishistorici beweerden.

REGENTEN, DIRECTEUREN EN BEAMBTEN

Niet alleen de fysieke infrastructuur van het Nederlandse gevangeniswezen was in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaan, ook de wettelijke kaders van de gevangenisstraf en de organisatie van het gevangeniswezen stamden uit deze periode. De oude Beginselwet van 1886, die op tijdgenoten vooral indruk maakte door het afschaffen van lijfstraffen zoals het gevreesde kromsluiten, vormde de basis voor het cellulaire stelsel. Gevangenschap op water en brood, het gebruik van de strafcel (een geheel verduisterde cel waarin weerspannige gedetineerden soms langdurig – tot wekenlang – werden